

РОЗДІЛ 8

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.359.8

ДО ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ ЗМІСТУ ОБ'ЄКТА ПІДРОБЛЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДЛЯ ПРОВЕДЕННЯ ДЕРЖАВНОЇ РЕЄСТРАЦІЇ ЮРИДИЧНОЇ ОСОБИ ТА ФІЗИЧНИХ ОСІБ – ПІДПРИЄМЦІВ

TO THE PROBLEM OF DETERMINING THE CONTENT OF THE OBJECT OF FALSIFICATION OF DOCUMENTS, WHICH ARE SUBMITTED FOR THE STATE REGISTRATION OF A LEGAL ENTITY AND INDIVIDUAL ENTREPRENEURS

Нестеренко О.М., аспірант докторантури та аспірантури
Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ

Статтю присвячено кримінально-правовому аналізу змісту об'єкта підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців. Визначається зміст родового та безпосереднього (основного та додаткового) об'єктів цього суспільно небезпечного прояву. Наголошується на відокремленні додаткового обов'язкового та додаткового факультативного об'єктів цього злочину.

Ключові слова: об'єкт злочину, родовий об'єкт, безпосередній об'єкт, господарська діяльність, державна реєстрація, документообіг.

Статья посвящена уголовно-правовому анализу содержания объекта подделки документов, представляемых для проведения государственной регистрации юридического лица и физических лиц – предпринимателей. Определяется содержание родового и непосредственного (основного и дополнительного) объекта данного общественно опасного проявления. Сосредотачивается внимание на выделении дополнительного обязательного и дополнительного факультативного объекта этого преступления.

Ключевые слова: объект преступления, родовый объект, непосредственный объект, хозяйственная деятельность, государственная регистрация, документооборот.

The article emphasizes the relevance of the issue related to the definition of the content of the object of the crime in a situation where a person makes in the documents that are submitted in accordance with the law for the state registration of a legal entity or individual entrepreneur, knowingly false information, and intentionally submits for the purpose of such registration documents which contain knowingly false information.

The purpose of the article is to determine the content of the object of falsification of documents submitted for the state registration of a legal entity and individuals – entrepreneurs.

Within the limits of scientific research the concept of an object and its kinds are analyzed. The content of generic and direct (main and secondary) objects in art. 205-1 of the Criminal Code of Ukraine "Counterfeiting of documents submitted for the state registration of a legal entity and individual entrepreneurs". Attention is drawn to the presence of two additional objects. Separate additional, optional and additional optional direct object of this crime.

Summing up the scientific article, the author emphasizes that the generic object of falsification of documents submitted for the state registration of a legal entity and individuals-entrepreneurs, are public relations in the field of economic activity, which regulate the activities of business entities in the field of public production, aimed at the manufacture and sale of products, the performance of works or the provision of value-added services, which have a price certainty. The main direct object is the social relations regulating the legally established procedure of state registration of legal entities and individuals – entrepreneurs. In this case, under the additional mandatory direct object, according to the author, should be considered document circulation, and under the additional optional direct – corporate law, property rights, healthy competition, etc.

Key words: object of crime, generic object, direct object, economic activity, state registration, document circulation.

Розглядаючи проблему кримінально-правової охорони тих чи інших суспільних відносин, неможливо обійти питання встановлення змісту об'єкта посягання суспільно небезпечного діяння. Але ж не встановивши, на що посягає злочин, неможливо з'ясувати сутність цього злочинного прояву, не кажучи вже про значення об'єкта злочину в питанні існування такої кримінально-правової конструкції, як склад злочину. Воно є безумовним: немає об'єкта злочину – не існує складу злочину. Із цього можна зробити висновок, що базується на положенні ст. 2 КК України: немає складу злочину в діянні особи – немає підстави для притягнення її до кримінальної відповідальності [1].

Такий підхід не омине і ситуацію, коли особа вносить у документи, які відповідно до закону подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи або фізичної особи – підприємця, завідомо неправдиві відомості, а також умисно подає для проведення такої реєстрації документи, що містять завідомо неправдиві відомості. Відповідальність за таке суспільно небезпечне діяння законодавець передбачив в 2013 р., доповнивши КК України ст. 205-1 КК «Підроблення документів, які подаються

для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців» [2].

Упродовж часу дії цієї кримінально-правової норми наукового обґрунтування змісту об'єкта цього складу злочину не давалося. Тому, враховуючи викладене вище, слід більш детально проаналізувати безпосередній об'єкт підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, а також визначити основний зміст цього об'єкта.

Проблемою кримінально-правового аналізу об'єкта злочину займалася велика кількість як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Найбільший внесок у розвиток теорії об'єкта злочину зробили М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, К. Біндінг, Ф.Г. Бурчак, Г. Вельцель, С.Б. Гавриш, В.П. Ємельянов, М.Й. Коржанський, В.М. Кудрявцев, Ф. Ліст, А.В. Наумов, Б.С. Нікіфоров, М.І. Панов, А.О. Пінаєв, О.О. Піонтковський, В.В. Сташис, М.С. Таганцев, В.Я. Тацій, А.Н. Трайнін, В.М. Трубніков, Є.В. Фесенко, А. Фейербах та ін. Але у їхніх працях йшлося переважно про загальнотеоретичні аспекти проблеми об'єкта злочину.

Щодо дослідження безпосереднього об'єкта ст. 205-1 КК України «Піддроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб-підприємців», необхідно зауважити, що ця проблема окремо від інших питань кримінально-правової спрямованості не досліджувалася. Зазвичай ідеться про констатацію змісту безпосереднього об'єкта цього суспільно небезпечного діяння в розрізі загального кримінально-правового аналізу цього складу злочину. Крім того, окремі науковці, досліджуючи проблеми власних наукових інтересів, тим чи іншим чином торкалися визначення змісту об'єкта ст. 205-1 КК України «Піддроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців». Так, наприклад, Н.М. Грищенко, аналізуючи особливості об'єкта протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації, наголошує на тому, що, виходячи з розміщення ст. 205-1, 206-2 у розділі VII «Злочини у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України, основним безпосереднім об'єктом цих злочинів необхідно визнавати коло суспільних відносин у сфері вільного здійснення захисту законної господарської (підприємницької) діяльності [3, с. 145]. Аналогічної думки у дослідженні об'єкта рейдерства дотримуються і С.В. Бабанін [4, с. 127].

Отже, метою нашої статті є встановлення змісту об'єкта піддроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців.

Не заглиблюючись у полеміку з приводу сутності та змісту об'єкта складу злочину, ми приєднуємося до загальноновизнаної теорії об'єкта злочину, а саме до розуміння його як суспільних відносин.

Внаслідок цього можливо зробити висновок: об'єктом піддроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, виступають суспільні відносини. Виникає питання, що це за суспільні відносини і в якій сфері людської суспільної діяльності вони існують.

Для відповіді на це запитання необхідно згадати наукову класифікацію об'єктів злочину в теорії кримінального права. Найбільш обґрунтованою та поширеною є класифікація об'єктів злочину «по вертикалі» і «по горизонталі». Класифікація «по вертикалі» залежить від ступеня узагальнення суспільних відносин, що охороняються законом про кримінальну відповідальність, і передбачає такі види об'єктів злочину: загальний, родовий і безпосередній об'єкти злочину. У свою чергу, класифікація «по горизонталі» виникає залежно від важливості суспільних відносин, на які посягає конкретний злочин. Зміст цієї класифікації стосується безпосереднього об'єкта злочину, який буває основним і додатковим. Крім того, безпосередній додатковий поділяється на два види – додатковий обов'язковий і додатковий факультативний об'єкт. Необхідно не забувати той факт, що ця класифікація має системотворюючий характер чинного КК України.

Кримінальна відповідальність за піддроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, передбачається, як ми вже наголошували раніше, ст. 205-1 КК України, котра конструктивно віднесена до Розділу VII «Злочини у сфері господарської діяльності». Внаслідок цього нам потрібно з'ясувати родовий об'єкт злочинів у сфері господарської діяльності.

Аналізуючи питання визнання родового об'єкта злочину в сфері господарської діяльності, переважна більшість науковців не ставить під сумнів те, що ідеться про певну сукупність суспільних відносин. Але надалі думки з приводу змісту цих суспільних відносин починають різнитися.

Так, у різні часи сформувався такі позиції щодо розуміння родового об'єкта злочинів у сфері господарської

діяльності: суспільні відносини, що утворюють систему господарювання і визначають порядок виробництва, розподілу і використання матеріальних цінностей, благ і природних ресурсів (М.І. Коржанський [5, с. 289]); суспільні відносини у сфері господарської діяльності (В.М. Киричко, О.І. Перепелиця та В.Я. Тацій [6, с. 185]; В.В. Кузнецов, А.В. Савченко, О.Ф. Штанько [7, с. 388]); система господарювання України (В.О. Навроцький [8, с. 7]); суспільні відносини, які складаються і функціонують у сфері господарської економічної діяльності суб'єктів господарювання (М.І. Панов [9]); нормальна господарська діяльність (Є.Л. Стрельцов [10, с. 240]); конгломерат відносин, що складаються в процесі руху коштів, речей, прав, дій у сфері цивільного обороту країни (В.М. Попович [11, с. 403]).

Найбільш лаконічною, але водночас всеохоплюючою, на нашу думку, щодо родового об'єкта цієї категорії злочинів є нормативна позиція О.О. Дудорова й О.О. Книженко: суспільні відносини у сфері господарської діяльності відповідно до ч. 1 ст. 3 Господарського кодексу України – діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямована на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність [12, с. 193].

По-перше, законодавець, сформулювавши назву розділу КК України, чітко окреслив сферу тих суспільних відносин, де можуть існувати злочинні прояви. Іншими словами, на рівні закону закріплена сфера господарської діяльності.

По-друге, поняття господарської діяльності, як вже раніше наголошувалося, передбачене в положеннях Господарського кодексу України (ч. 1 ст. 3) [13].

Враховуючи викладене вище, під родовим об'єктом цієї категорії злочинів необхідно розуміти *суспільні відносини у сфері господарської діяльності, які регулюють діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовані на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, що мають цінову визначеність*.

У межах цього родового об'єкта існує безпосередній об'єкт злочинного посягання, пов'язаного з піддробленням документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців.

Безпосередній об'єкт підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, має двооб'єктовий характер: ця кримінально-правова норма передбачає наявність основного безпосереднього об'єкта і додаткового безпосереднього об'єкта.

Незважаючи на той факт, що ця кримінально-правова норма доповнила КК України в 2013 р., наукових аналізів безпосереднього об'єкта, який страждає від цього суспільно небезпечного діяння, не так багато.

Так, О.В. Процюк і В.В. Черней під основним безпосереднім об'єктом підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, розуміють встановлений законодавством порядок державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців [14, с. 479].

О.О. Дудоров, визначаючи основний безпосередній об'єкт цього злочину, бачить його як встановлений порядок державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців, покликаний забезпечити, у т. ч., правомірне зайняття господарською діяльністю [15, с. 667].

О.І. Перепелиця, В.І. Тютюгін і В.Я. Тацій під основним безпосереднім об'єктом у цьому випадку розуміють суспільні відносини у сфері державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців [6, с. 227].

У науково-практичному коментарі Кримінального кодексу України за загальною редакцією В.В. Глунька

зазначається, що основним безпосереднім об'єктом цього злочину є законодавчо встановлений порядок державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців [16, с. 351].

Узагальнивши всі вищезазначені думки, під основним безпосереднім об'єктом підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, варто розуміти *суспільні відносини, що регулюють законодавчо закріплений порядок державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців*.

На додаток до основного об'єкта посягання цих суспільно-небезпечних діянь, а саме – підроблення документів, існує ще додатковий об'єкт, який також страждає від цих діянь.

Щодо змісту додаткового безпосереднього об'єкта цієї кримінально-правової норми думки науковців дещо розділилися. Так, одні передбачають наявність просто додаткового об'єкта, інші – як додаткового обов'язкового, так і додаткового факультативного.

О.В. Процюк і В.В. Черней говорять про існування окремо додаткового обов'язкового безпосереднього об'єкта й окремо додаткового факультативного безпосереднього об'єкта. Під додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом цього злочину вони визначають порядок легітимного документообігу, а під додатковим факультативним безпосереднім об'єктом – наповнення бюджетів різного рівня, облік зареєстрованих осіб – підприємців та ін. [14, с. 479].

У науково-практичному коментарі за загальною редакцією В.В. Глунька такого розмежування не бачать і розуміють під додатковим об'єктом здійснення законної підприємницької діяльності, добросовісну конкуренцію, корпоративні права та права власності [16, с. 351].

Але такий підхід, який демонструє неврахування різновидів додаткового безпосереднього об'єкта злочину, на нашу думку, є помилковим. Справа в тому, що кожен із цих видів має власне принципове значення. Так, додатковий обов'язковий безпосередній об'єкт – це такий об'єкт, який у цьому складі злочину страждає завжди, у будь-якому випадку вчинення злочину; додатковий факультативний безпосередній об'єкт – це такий об'єкт, який у разі вчинення певного злочину може існувати поряд з основним, а може бути відсутнім [17, с. 108]. Іншими словами, існування першого різновиду має обов'язковий характер у разі злочинного посягання, а другий може існувати тільки за тих чи інших умов. Крім того, передбачення існування додаткового обов'язкового безпосереднього об'єкта вимагає безумовного його врахування під час кваліфікації суспільно-небезпечного діяння. Встановлення додаткового факультативного безпосереднього об'єкта передбачено у разі кваліфікації діяння тільки тоді, коли існує та чи інша ситуація реалізації суспільно-небезпечного діяння.

Тому, коли під додатковим об'єктом розуміють добросовісну конкуренцію, виникає логічне питання: чи завжди страждає від злочинного посягання добросовісна конкуренція у разі підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців? На нашу думку, ні. Наприклад, коли йдеться про такі сфери економічної діяльності, де конкурентні відносини об'єктивно іще не встановилися, і ця ситуація стала можливою чи то внаслідок нових ринків економічної діяльності, чи то за умови, що особа виробляє продукт, відсутній взагалі на ринку. Тому конкурентні відносини можуть страждати від підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців тільки тоді, коли сформувалося конкурентне середовище. В іншому разі добросовісна конкуренція страждати від такого суспільно-небезпечного діяння не буде. І тому необхідно визнати, що такі суспільні відносини (добросо-

вісна конкуренція) матимуть факультативний статус. Тому і виникає потреба розмежувати наш додатковий безпосередній об'єкт на обов'язковий і на факультативний.

Вважаємо, що обраний науковцями підхід, який передбачає наявність двох об'єктових характеру додаткового об'єкта, є більш логічним і науково обґрунтованим.

Тому ми погоджуємося з О.В. Процюк і В.В. Черней, які передбачають наявність двох різновидів додаткового безпосереднього об'єкта. Але і в тут є певні зауваження.

По-перше, вищезазначені автори визначають додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом цього злочину порядок легітимного документообігу.

На нашу думку, словосполучення «легітимний документообіг» не зовсім коректне. Справа в тому, що терміни «легітимний» і «документообіг» окремо один від одного використовуються в різних сферах людської діяльності і не завжди перетинаються один з одним. Що це значить? Термін «легітимний» (або легітимність) використовується в політологічній сфері. Як наголошують автори «Юридичної енциклопедії», легітимність – це обов'язкова ознака законної влади держави, що означає визнання її як всередині країни, так і на міжнародній арені [18, с. 467]. Хоча в перекладі з латинської *legitimus* означає «згідно з законами, правомірний, законний», нами він, все ж таки, сприймається як характерна ознака влади. І застосовуємо ми його щодо осіб і структур, які мають владні повноваження. Тобто, це певною мірою якісна характеристика політичного режиму в суспільстві. Виходячи з цього, застосовувати цей термін бажано тільки в сфері політичного устрою суспільства і країни.

Що ж до поняття «документообігу», то цей термін також має чітко виражений зміст як у науковому просторі, так і в нормативно-правовому.

Наприклад, А.Б. Фельзер і М.О. Місерман визначали документообіг як рух документів в організації з моменту їх отримання або створення до завершення виконання чи відправки [19, с. 83]. У «Юридичній енциклопедії» документообіг визначається як рух документів в установі, організації, на підприємстві з моменту їх створення чи отримання до завершення виконання або відправлення адресатові [20, с. 279–280].

Досліджуючи питання кримінально-правової охорони документообігу, М.І. Фіалка обґрунтував, що безпосереднім об'єктом злочинів у сфері документообігу є певні правовідносини, які виникають між їх суб'єктами, а саме фізичними особами, об'єднаннями, соціальними спільнотами, стосовно офіційних документів із приводу забезпечення встановленого державою порядку їх створення, зберігання, використання та знищення в різних сферах суспільної діяльності. Такий об'єкт може виступати як основним безпосереднім, так і додатковим [21, с. 13]. Тобто, іншими словами, М.І. Фіалка дотримується думки, що у разі вчинення особою суспільно-небезпечного діяння в тій чи іншій сфері використання офіційних документів об'єктом злочинного посягання виступатиме документообіг.

Що стосується нормативно-правового закріплення документообігу, то в цьому питанні ситуація має неоднозначний характер. Справа в тому, що термін «документообіг» використовується у відповідній правовій базі, яка регулює питання обігу документів у сфері людської діяльності, але чіткого визначення змісту цього терміна в ній не дається. Єдиним законодавчим актом, де встановлюється поняття одного з різновидів загального документообігу, а саме електронного документообігу, є Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг». У ст. 9 цього закону поняття електронного документообігу (обігу електронних документів) закріплено як сукупність процесів створення, оброблення, відправлення, передавання, одержання, зберігання, використання та знищення електронних документів, які виконуються із застосуванням перевірки цілісності та, за необхідності,

з підтвердженням факту одержання таких документів [22].

Викладене вище дає можливість стверджувати, що документообіг є певним різновидом правовідносин у суспільстві.

Таким чином, погоджуючись із вищенаведеними думками, під документообігом розуміємо певні правовідносини, які виникають між їх суб'єктами, а саме фізичними особами, об'єднаннями, соціальними спільнотами щодо офіційних документів із приводу забезпечення встановленого державою порядку їх створення, зберігання, використання та знищення в різних сферах суспільної діяльності.

Ми підтримуємо тих науковців, котрі визнають документообіг додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом у разі підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців. Ми вважаємо, що особа, вчинивши суспільно небезпечне діяння, яке полягає в підробленні документів, у будь-якому разі посягає на суспільні відносини, що регулюють порядок створення, обігу, зберігання та використання цих документів. Іншими словами, посягання відбувається на документообіг.

Що ж до додаткового факультативного безпосередню конкуренцію тощо.

нього об'єкта, то у разі підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, можуть страждати право власності як фізичної, так і юридичної особи, корпоративні права особи, здорова конкуренція як частина суспільних відносин у сфері господарської діяльності тощо.

Висновки. Підводячи підсумок, наголосимо на тому, що родовим об'єктом підроблення документів, які подаються для проведення державної реєстрації юридичної особи та фізичних осіб – підприємців, виступають суспільні відносини у сфері господарської діяльності, що регулюють діяльність суб'єктів господарювання у сфері суспільного виробництва, спрямовані на виготовлення та реалізацію продукції, виконання робіт чи надання послуг вартісного характеру, які мають цінову визначеність. Основним безпосереднім об'єктом виступають суспільні відносини, що регулюють законодавчо закріплений порядок державної реєстрації юридичних осіб і фізичних осіб – підприємців. Додатковим обов'язковим безпосереднім об'єктом слід вважати документообіг, а додатковим факультативним безпосереднім – корпоративне право, право власності, здорову

ЛІТЕРАТУРА

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.
2. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення правового регулювання діяльності юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців: Закон України від 10 жовтня 2013 р. № 642-VII / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/642-18#n46>.
3. Грищенко Н.М. Особливості об'єкта протиправного заволодіння майном підприємства, установи, організації. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2017. № 4. С. 126–128.
4. Бабанін С.В. Об'єкт рейдерства. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2016. № 2. С. 144–146.
5. Коржанський М.І. Кваліфікація злочинів: навч. посіб. Київ: Атіка, 2002. 640 с.
6. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В.Я. Тація, В.І. Борисова, В.І. Тютюгіна. Харків: Право, 2015. 680 с.
7. Кузнецов В.В., Савченко А.В., Штанько О.Ф. Сучасне кримінальне право України: курс лекцій: навч. посіб. Київ: Видавець Паливода А.В., 2005. 640 с.
8. Навроцький В.О. Господарські злочини: лекції для студентів юридичного факультету. Львів: Юридичний факультет Львівського держ. ун-ту ім. Івана Франка. 1997. 60 с.
9. Панов М.І. Об'єкт і система злочинів у сфері господарської діяльності. Юридична Україна. URL: <http://www.pravnik.info/ukrain/1510-ob-yekt-i-sistema-zlochiv-u-sferi-gospodarsko-diyalnosti.html>.
10. Стрельцов Э.Л. Экономическая преступность в Украине: курс лекций. Одесса: АО БАХВА, 1997. 572 с.
11. Попович В.М. Тіньова економіка як предмет економічної кримінології: монографія. Київ: Правові джерела, 1998. 447 с.
12. Кримінальне право України (Особлива частина): підручник / за заг. ред. О.М. Литвинова. Харків: Вид-во ХНУВС, 2011. 572 с.
13. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/436-15>.
14. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. О.М. Джужи, А.В. Савченко, В.В. Чернея. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 1104 с.
15. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. Київ: ВД «Дакор», 2018. 1368 с.
16. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / за заг. ред. В.В. Глуцька. Київ: Видавничий дім «Професіонал», 2018. 784 с.
17. Кримінальне право України: Загальна частина: підручник / за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. Харків: Право, 2010. 456 с.
18. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. рада: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 2001. Т. 3. 792 с.
19. Миссерман М.А., Фельзер А.Б. Делопроизводство: справ. пособ. Киев: Вища шк. Головное изд-во, 1987. 320 с.
20. Юридична енциклопедія: у 6 т. / ред. рада: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ: «Укр. енцикл.», 1999. Т. 2. 744 с.
21. Фіалка М.І. Кримінально-правова охорона документообігу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Запоріжжя, 2010. 20 с.
22. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22 травня 2003 р. № 851-IV / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15>.